

УДК 330.8

DOI: 10.32342/2074-5354-2021-1-54-2

А.О. ВАСИЛЬЧЕНКО,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри маркетингу та міжнародного менеджменту
Поліського державного університету (м. Пінськ, Республіка Білорусь)

АНАЛІЗ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ У РОЗРІЗІ ПЕРЕДУМОВ РОЗВИТКУ КЛАСТЕРНИХ ФОРМУВАНЬ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ, БІЛОРУСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ВЧЕНИХ

Історіографія концепції кластерів в еволюції економічної думки формувалася протягом багатьох років. Значний внесок у розробку концепції кластера зробили зарубіжні та вітчизняні вчені. У статті розглядаються наукові праці українських, російських та білоруських учених, зокрема: Н.Я. Калюжнова, І.В. Пилипенко, Т.О. Кузнецової, А.О. Ташкінова, М.В. Грязева, С.О. Васина, О.Ю. Шахова, Ю.А. Сидельникова, Л.В. Дмитрієвої, Г.О. Винокурова, Г.А. Яшевої, В.К. Щербина, Л. М. Нехорошевої, В.Ф. Байнєва, Н.І. Богдан, С.Г. Галузи та ін.

Н.Я. Калюжнова та І.В. Пилипенко у своїх монографіях розкривають аспект функціонування кластера, зокрема звертаючи увагу на географічну агломерацію фірм, що працюють в одній або декількох подібних галузях національної економіки.

О. Воронов та О. Буряк розглядають кластер як упорядковану, відносно стабільну сукупність спеціалізованих підприємств, що виробляють конкурентоспроможну продукцію з урахуванням територіальної локалізації економічного сектора.

В.К. Щербин визначає інноваційні кластери як комплекси підприємств (промислові компанії, науково-дослідні центри, наукові установи), органів державного управління, профспілок, громадських організацій, базованих на територіальній концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників та споживачів, пов'язаних технологічним ланцюгом.

На базі досліджень, проведених автором, було надано власне визначення поняття «регіональний кластер», який розглядається як сукупність підприємств суміжних галузей, ключову роль у формуванні яких відіграє ресурсний, історичний та економічний потенціал конкретного регіону. Нами також здійснено теоретико-методологічний аналіз формування регіональних кластерів у контексті сталого розвитку територій, що базується на методах матричного аналізу.

Систематизовано внесок українських, білоруських та російських вчених у теорію кластерного економічного розвитку, висвітлено ключові особливості досліджень. Розглянуто основні аспекти формування регіональних кластерів, що дозволило виявити головні особливості їх функціонування.

Висунуто авторську гіпотезу щодо впливу системного, процесуального та ситуаційного підходів на діяльність кластерів. Аналіз дозволив систематизувати вплив згаданих підходів на активність кластерів залежно від стадії життєвого циклу.

Досліджено етапи формування кластерів, структурно-функціональних внутрішньокластерних зв'язків на основі процесного, системного та ситуаційного підходів та проаналізовано підходи до формування кластерних класифікаційних ознак.

Ключові слова: специфіка процесу формування кластерів, теоретичні основи формування кластерів, класифікація кластерів, процесний підхід, системний підхід, ситуаційний підхід.

Постановка проблеми. У процесі економічного розвитку регіонів відбувається поступове вдосконалення і розвиток організаційно-виробничих структур і перехід від простих формувань до більш складних. Кластерний підхід до розвитку економіки сприяє прискоренню інноваційного процесу. Учасники кластера мають низку переваг, серед яких: сприйнятливість до інновацій, раціоналізація бізнесу, прискорення продуктивності праці, ефективність внутрішніх структурно-функціональних зв'язків та ін. Однак формування і забезпечення функціонування цих процесів має низку особливостей, які на сьогодні не вивчені достатньою мірою і становлять інтерес для сучасної науки.

Аналіз останніх публікацій з проблеми. Темою кластеризації економіки серед вітчизняних вчених займалися: Н.Я. Калюжнова [1], І.В. Пилипенко [2], Т.О. Кузнецова, А.О. Ташкінов, М.В. Грязев, С.О. Васин, О.Ю. Шахов, Ю.А. Сидельников [6], Л.В. Дмитрієва [8], Г.О. Винокурова, Г.А. Яшева [16], В.К. Щербин [17], С.О. Помітов, В.Ф. Байнев, Н.І. Богдан, С.Г. Галуза, А.В. Марков, І.О. Михайлова-Станюта, М.В. М'ясликович, Л.М. Нэхорошева, П.Г. Никитенко, О. Воронов, О. Буряк, М.А. Домбровський [3], Н.В. Городнова, Д.Л. Скіпін [4], А.Є. Шастітко [5], Л.В. Дмитрієва [7] та ін.

Мета дослідження – вивчення праць українських, білоруських та російських вчених у контексті кластеризації економіки, зокрема вивчення підходів до класифікації кластерів, а також механізмів функціонування кластерів на підставі системного, процесного та ситуаційного підходів.

Основні результати дослідження. Не лише західні економісти, а й українські, білоруські та російські вчені зробили вагомий внесок у дослідження розвитку кластерів. Наприклад, Н.Я. Калюжнова та І.В. Пилипенко у своїх монографіях розкривають аспект функціонування кластерів, зокрема звертаючи увагу на географічну агломерацію фірм, що працюють в одній або декількох схожих галузях на-

родного господарства. І.В. Пилипенко дає таке визначення: «регіональний кластер – це група географічно сконцентрованих компаній у певному регіоні (штандорті) із суміжних галузей, що виробляють схожу або взаємодоповнюючу продукцію і характеризуються наявністю інформаційного обміну між фірмами – членами кластера та їх співробітниками, за рахунок якого підвищується конкурентоспроможність кластера у світовому господарстві» [2, с. 91].

О. Воронов і О. Буряк розглядають кластер як впорядковану, відносно стійку сукупність спеціалізованих підприємств, що випускають конкурентоспроможну продукцію з урахуванням територіальної локалізації сектора економіки.

М. Войнаренко при визначенні кластерів використовує концепцію «5І»: інтеграція, ініціатива, інтерес, інновації, інформація. Ці фактори є головними умовами ефективного функціонування кластерів. Кластери, у свою чергу, розглядаються як структури з тісними взаємозв'язками між учасниками, кооперацією і конкуренцією, орієнтацією на ринковий попит, відсутністю протиріч зі стратегією регіонального розвитку [13].

У контексті розвитку інституційної економіки розглядає кластер А.Є. Шастітко. У його розумінні кластери являють собою «особливу форму гібридних інституційних угод, що існують у форматі мережі двосторонніх і багатосторонніх контрактів між компаніями, які в силу просторового розташування та галузевої приналежності з більшою ймовірністю вступають у повторювані економічні обміни, ніж компанії з непов'язаних галузей на значному просторовому (в економічному сенсі) видаленні один від одного» [5].

С.О. Помітов розглядає кластери як об'єднання виробничих компаній, науково-дослідних і освітніх установ, постачальників обладнання і послуг, які розташовані територіально близько і працюють спільно з метою отримання конкурентних переваг, створення наукомісткої і високотехнологічної продукції [18].

За В. Прайсом, кластер – це новий спосіб використання переваг галузевого розташування організацій і ефективного регіонального управління, що передбачає тісну взаємодію між урядом і бізнесом і трансформації ізольованих фірм у підприємницьке співтовариство.

М. Галушкіна вважає, що кластер – це концентрація безлічі акторів одного або декількох суміжних секторів, які при взаємодії мають синергетичний ефект, за рахунок чого підвищують конкурентоспроможність один одного, при цьому зростає потік клієнтів за рахунок розширених можливостей вибору. Таким чином, згладжується негативний вплив конкурентоспроможності у формі прямого суперництва і виникає ефект лояльності споживачів до акторів кластера [7].

В.К. Щербин визначає інноваційні кластери як комплекси підприємств (про-

мислових компаній, дослідницьких центрів, наукових установ), органів державного управління, профспілок, громадських організацій на базі територіальної концентрації мереж спеціалізованих постачальників, основних виробників і споживачів, пов'язаних технологічним ланцюжком [17].

Автором було запропоновано власне визначення поняття регіональний кластер – це сукупність підприємств суміжних галузей, ключову роль у його формуванні відіграє ресурсний, історичний та економічний потенціал конкретного регіону. Здійснено теоретико-методичний аналіз формування регіональних кластерів у контексті сталого розвитку територій, що базується на матричних методах аналізу [10].

З метою систематизації внеску українських, білоруських та російських вчених у теорію кластерного розвитку економіки складемо табл. 1.

Таблиця 1

Зміст досліджень вчених-економістів у контексті розвитку кластерів

Автор дослідження	Зміст дослідження
М.М. Баранський	Територіальне розміщення виробничих сил, ключові аспекти економічного районування
С.О. Жданов	Регіональна конкурентоспроможність організаційних систем
М.П. Войнаренко	Розроблено модель «5І» (ініціатива, інновації, інформація, інтеграція, інтерес), яка є базисом для успішного функціонування та розвитку кластерних ініціатив у регіонах
Г.М. Зінчук	Проаналізовано здійснення програмно-цільового регулювання регіональних економічних систем за засобами оцінки ефективності реалізації діючих стратегічних програм розвитку економіки регіону
Ю.В. Винокурова	Особливості кластерної концепції організації структури економіки регіонів з точки зору ефективності моделі державно-приватного партнерства
Г.А. Яшева	Розглянуто кластер виробничих підприємств як мережеву організацію географічно сконцентрованих організацій, пов'язаних між собою процесами кооперації і взаємовигідного співробітництва, об'єднаних навколо наукового центру у співпраці з установами та органами державного і регіонального управління з метою підвищення конкурентоспроможності регіонів і країни в цілому
В.К. Щербин	Географічна концентрація промислових підприємств поблизу ресурсів у тісній співпраці з мережею спеціалізованих постачальників, органами державної влади, ЗВО, що пов'язані між собою технологічним ланцюжком. Ці комплекси виступають альтернативою секторальному (галузевому) підходу
С.О. Помітов	Кластери – «об'єднання виробничих компаній, науково-дослідних і освітніх установ, постачальників обладнання та послуг, які географічно розташовані в безпосередній близькості один від одного і працюють спільно з метою отримання конкурентних переваг, створення наукомісткої і високотехнологічної продукції»
О.Г. Полякова	Процеси обґрунтування регіонального розвитку з урахуванням пов'язаності економічного простору
В.М. Юр'єв	Ключовий аспект розвитку кластера – соціальна сфера та економіка регіону

Складено автором на підставі [12–18].

Згідно з С.О. Дем'яновим [19], для більш повного розуміння процесів створення та виявлення регіональних кластерів необхідно розглянути таку стадійність їх формування:

1) для формування кластерів необхідна наявність певних історичних та економічних умов, факторів і ресурсів у межах обмеженої території (наявність джерел сировини, постачальників, суб'єктів інноваційної та освітньої інфраструктури, інноваційно активних підприємств і споживачів). Однак найчастіше визначальним фактором формування кластерних структур є місце розташування суб'єктів. Агломерація призводить до виникнення конкуренції на місцевому рівні, що є суттєвим фактором розвитку інновацій та підприємництва;

2) агломераційні процеси ініціюють створення зовнішньої економії. До первинних зовнішніх економій відносить безліч спеціалізованих постачальників, сервісних фірм. Створення зовнішньої економії забезпечує економію на витратах виробництва, яка передається від спеціалізованих постачальників підприємствам-клієнтам. У свою чергу, фірми-клієнти отримують вигоди, не доступні аналогічним фірмам з менш локалізованими налаштуваннями;

3) наступний етап розвитку кластера пов'язаний з розширенням числа суб'єктів за рахунок створення нових організацій – спеціалізованих навчальних закладів, бізнес-асоціацій, торгово-промислових палат та ін. Діяльність цих організацій спрямована на розвиток місцевого співробітництва, підготовку висококваліфікованих фахівців і поширення інноваційних розробок і високіх технологій в межах кластера;

4) четвертий етап пов'язаний з розвитком ефектів зовнішньої економії і постійним збільшенням числа організацій. Зростання числа організацій забезпечує стійкий приплив висококваліфікованих співробітників, що, у свою чергу, підвищує конкурентоспроможність кластера;

5) на п'ятому етапі формуються неринкові активи кластера, які сприяють неформальному співробітництву, поширенню інформації та знань з метою координації спільної економічної діяльності. Ця

форма організації внутрішньокластерної взаємодії свідчить про зрілість кластера;

6) у процесі свого розвитку регіональні кластери досягають точки біфуркації, після проходження якої вони або знижують свою ефективність, або розпадаються на нові кластери. Процес трансформації кластера пов'язаний зі змінами соціально-економічної обстановки: регіональний промисловий розвиток, орієнтований на фіксовані соціально-економічні умови, які забезпечили розвиток кластера.

У ході аналізу кластерних зв'язків було виявлено, що існують певні закономірності в розрізі побудови структурно-функціональної взаємодії між акторами кластера, зокрема використовуються процесний, системний та ситуаційний підходи.

З теоретичних засад менеджменту відомо, що процесний підхід являє собою систему, згідно з якою діяльність організації розглядається як сукупність процесів, кожен з яких взаємопов'язаний з іншими процесами. Стосовно кластерів можна сказати, що процесний підхід характерний для всіх видів кластерів, з огляду на те, що зв'язки формуються за рахунок процесів, які відбуваються всередині них. Функціонування регіональної системи базоване на сукупності процесів, між якими є система взаємодії. Це визначає сутність процесного підходу. Кластерний підхід на сучасному етапі економічного розвитку використовується з метою формування конкурентоспроможності регіонів, і, як наслідок, конкурентоспроможної національної економіки.

Використання ситуаційного підходу базоване на вирішенні певних ситуацій, що виникають у процесі взаємодії акторів кластера. Суть його полягає в тому, що при функціонуванні кластера побудова внутрішніх зв'язків виникає поступово і базується на посиленні взаємної ефективності. При здійсненні низки робіт під впливом зовнішніх факторів виникають ситуації, коли потрібне прийняття взаємних і ефективних рішень, можливо, із залученням зовнішніх фахівців. Це є ситуаційний підхід. У результаті його застосування стейкхолдери використовують інноваційні методи прийняття управлінських рішень.

Системний підхід використовується при функціонуванні «зрілих» кластерів, в яких існує сталий зв'язок між стейкхолдерами. Суть системного підходу в механізмі кластерної взаємодії полягає в посиленні стійкості взаємозв'язків між акторами кластера і формуванні цілісності і синергичності системи. Механізм функціонування кластера з часом нагадує організм, де подібно нейронним зв'язкам формується стійка система взаємодії і кожен з учасників є важливим її елементом, без якого система може втрати-

ти свою цілісність. Використання системного підходу характерне для сформованих і зрілих кластерів, у кластерах, що зароджуються і дозрівають, система взаємовідносин не вибудована належним чином, внаслідок чого згадка цього виду зв'язку є некоректною.

Таким чином, використання процесного, системного та ситуаційного підходів при розгляді теоретико-методичних засад формування регіональних кластерів можна пов'язати з підходами до класифікації кластерів (табл. 2).

Таблиця 2

Аналіз існуючих підходів до класифікації кластерів

Класифікаційна ознака	Опис
За етапами життєвого циклу	
Потенційний	Зосереджена в певній місцевості концентрація підприємств, що працюють у суміжних галузях економіки, які могли б об'єднати свої зусилля з виробництва товарів (послуг) з метою підвищення конкурентоспроможності на ринку. Їх частка в економічному розвитку регіону є суттєвою. Кластерне формування відсутнє, але потенційні умови для створення кластера в регіоні є
Діючий	Сукупність об'єктів господарювання, що здійснюють спільну діяльність на певній території та мають сформовані координаційні та коопераційні зв'язки, реалізують свої цілі і політику в рамках кластерної стратегії
Трансформаційний	Існуюче кластерне формування більше не може здійснювати свою діяльність в існуючих умовах, потрібна зміна умов функціонування, структури кластера, впровадження інноваційної складової, переходу до суміжних галузей, формування стратегії диверсифікації та ін. Кластерне формування перебуває на етапі структурних змін
За способом формування	
Горизонтальні зв'язки	Всередині кластера відбувається посилення кооперації між підприємствами для виробництва продукції, оновлення її асортименту, розширення ринків збуту, пошуку і вибору оптимальних постачальників. Кластери регіонально обмежені, особливість їх діяльності полягає в досить сильній кооперації з науково-дослідними інститутами, університетами та ін.
Вертикальні зв'язки	Утворені навколо головних фірм або мережі підприємств, які здійснюють виробництво продукції, мають унікальні ресурси, є лідерами, охоплюють процес виробництва, збуту, постачання продукції та ін. Характерною особливістю цього виду кластерів є наявність міцних внутрішньоядерних зв'язків і центру, навколо якого об'єднані інші актори
Змішані кластери	Кластери, для яких характерна наявність горизонтальних і вертикальних зв'язків. Поєднують у собі переваги і недоліки двох моделей, описаних вище
За ступенем зрілості	
Сильний кластер	Має стійку систему внутрішньокластерних зв'язків, характеризується потужними конкурентними зв'язками та активною взаємодією. Підприємства, що входять до складу таких кластерів, функціонують з чітко встановленою функціональною складовою
Стійкий кластер	Кластери мають налагоджену систему взаємодії стейкхолдерів, відрізняються зростанням ефективності функціонування
Потенційний кластер	Географічно сконцентрована група підприємств, що розташовані в межах одного регіону і здійснюють діяльність у споріднених галузях господарювання, які могли б утворити кластер за умови наявності органу, що об'єднує їхню діяльність та за наявності кластерної ініціативи

Класифікаційна ознака	Опис
Латентний кластер	Об'єднання декількох компаній для здійснення спільної діяльності, які, однак, не мають сформованої кластерної ініціативи, вони далекі від формування повноцінного кластера
За типом структури	
Промислові кластери	Підприємства промисловості, що перебувають у коопераційних зв'язках між собою і створюють ланцюжок цінностей при виробництві та обслуговуванні виробленої продукції
Радіальні кластери	Велике підприємство відіграє роль координаційного центру, навколо нього формуються коопераційні зв'язки з постачальниками, посередниками, аналогічними підприємствами галузі, об'єднаними в кластерну структуру
Супутникові кластери	Сукупність підприємств, орієнтованих на постачання сировини, матеріалів тощо на зовнішні джерела у відношенні до кластера. Тобто підприємства, що не входять до кластера, здійснюють супровід в обслуговуванні процесу виробництва внутрішньокластерних акторів
Кластер, залежний від держави	Утворюється, коли економічна активність у регіоні прив'язана до державного підприємства (військова база, університет, органи державного управління та ін.)

Існують діючі кластери, ті, що формуються, і потенційні кластери. Для діючих кластерів характерне використання ситуаційного, процесного і системного підходів, з огляду на те, що вони мають стійку систему налагоджених взаємозв'язків всередині кластера (системний підхід), де не виключено вплив зовнішніх факторів і виникнення нестандартних ситуацій (ситуаційний підхід), однак дія кластера базована на сукупності процесів, що відбуваються як у внутрішньому, так і в зовнішньому середовищі.

Висновки. Здійснивши критичний аналіз праць ряду українських, білоруських та російських вчених, можна сказати, що їхній внесок у розвиток теоретико-методичних засад формування кластерних структур є досить значущим і вагомим. Дослідження підходів стадійності утворення кластерів дозволило перейти до аналізу внутрішньокластерних зв'язків і пов'язати їх із системним, процесним і ситуаційним підходами, які, у свою чергу, вплинули на формування класифікаційних ознак кластерних структур.

Список використаних джерел

1. Калюжнова Н.Я. Конкурентоспособность российских регионов в условиях глобализации. М.: ТЕИС (МГУ), 2003. 526 с.
2. Пилипенко И.В. Конкурентоспособность стран и регионов в мировом хозяйстве: теория, опыт малых стран Западной и Северной Европы. Смоленск: Ойкумена, 2005. 496 с.
3. Домбровский М.А. Методологические проблемы экономической кластеризации. *Проблемы современной экономики*. 2011. № 2 (38). С. 241–245.
4. Городнова Н.В., Скипин Д.Л. Анализ, обоснование и перспективы формирования инвестиционно-строительного кластера в Тюменской области. *Экономический анализ: теория и практика*. 2010. № 39. С. 69–76.
5. Шаститко А.Е. Кластеры как дискретная институциональная альтернатива управления транзакциями. *Научные исследования экономического факультета*. 2009. № 1. С. 26–43.
6. Грязев М.В., Васин С.А., Шахов А.Ю., Сидельников Ю.А. Региональные кластеры автотранспортных предприятий: инновационность и синергизм. *Региональная экономика: теория и практика*. 2012. № 7. С. 9–13.

7. Галушкина М. Предприниматели на рынке идей. *Эксперт*. 2006. № 17. С. 48–52.
8. Дмитриева Л.В. Проектирование институциональной среды инновационного кластера. *Региональная экономика: теория и практика*. 2014. № 5. С. 44–51.
9. Егоров Н.Е. Инновационные кластеры в развитии экономики региона. *Региональная экономика: теория и практика*. 2010. № 16. С. 46–52.
10. Васильченко А.О. Формирование туристического кластера как элемента устойчивого развития региона (на примере Пинского Полесья). *Часопис економічних реформ*. 2017. № 3 (27). С. 94–100.
11. Трофимова О.М. К вопросу о формировании инновационных кластеров в региональной экономике. *Научный вестник Уральского академии государственной службы*. 2010. № 11. С. 61–67.
12. Жданов, С.А. Теоретические основы региональной конкурентоспособности. *Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета*. 2015. № 5 (59). С. 91–94.
13. Войнаренко М.П. Кластерные технологии в системе развития предпринимательства, интеграции и привлечения инвестиций URL: <https://unece.org/fileadmin/DAM/ie/wp8/documents/voynarenko.pdf> (дата доступа: 23.01.2021).
14. Зинчук Г.М. Программно-целевое регулирование региональных экономических систем. *Известия Уральского государственного экономического университета*. 2014. № 3. С. 49–55.
15. Винокурова Ю.В., Раевский С.В. Кластерная концепция организации структуры экономики регионов. *Региональные кластеры*. 2007. 5 (44). С. 27–30.
16. Яшева Г.А. Формирование и реализация кластерного подхода в управлении конкурентоспособностью предприятий легкой промышленности Республики Беларусь: автореф. дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.05 / Бел. гос. экон. ун-т. Минск, 2009. 49 с.
17. Щербин В.К. Инфраструктурные составляющие инновационной экономики: монография / науч. ред. С.М. Дедков. Минск: Центр системн. анализа и стратегич. исслед. НАН Беларуси, 2010. 312 с.
18. Помитов С.А. Кластеры: характеристика и модели. URL: <http://ekportal.ru/page-id-1805.html> (дата доступа: 14.01.2021).
19. Демьянов С.А. Кластер: сущность и природа понятия. *Устойчивое развитие экономики: состояние, проблемы, перспективы: сборник трудов XIII Международной научно-практической конференции*, Пинск, 24 апреля 2019 г. / Министерство образования Республики Беларусь [и др.]; редкол.: К.К. Шебеко [и др.]. Пинск: ПолесГУ, 2019. С. 142–144.